

ԻՆՏԵԳՐԱՑԻՈՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԸ ԵՓՐԱՏՅԱՆ ԿՈՆՏԱԿՏԱՅԻՆ
ԳՈՏՈՒՄ Մ.Թ.Ա. II-Ի ՀԱՋԱՐԱՄՅԱԿՆԵՐՈՒՄ

Երջանկահիշատակ Գ.Սարգսյանն իր հետազոտությունների վերջին շրջանում մեկ անգամ չէ, որ անդրադարձավ հայոց վաղ պետականության և հայ ժողովրդի կազմավորման խնդիրներին՝ տուրք չտալով հակագիտականության զանազան դրսևորումներին, փորձելով հստակություն մտցնել դրանցում: Մասնավորապես, քննարկելով Մովսես Խորենացու առաջին հայկյանների տեղաշարժերի և Ուրարտու-Հայաստան խնդիրները, նա ներկայացրեց մեր օրերում դեռևս արդիական մոտեցումներ¹, որոնց ուսումնասիրությունը կարող է շարունակվել դեռ շատ երկար:

Ներկայացվող թեման մի փորձ է քննարկման դնելու վերոհիշյալ երկու խնդիրների որոշակի աշխարհագրական համատեքստը: Մի փոքր առաջ անցնելով, նշեմ, որ թե՛ մեկը, թե՛ մյուսը առկա աղբյուրների լույսի ներքո անկասկած տեղավորվում են Հայկական լեռնաշխարհի մի տարածաշրջանում, որը պարփակված է մի կողմից Վանա լճով, մյուս կողմից՝ Եփրատի ակունքների և վերին հոսանքի շրջանի ու Հայկական Տավրոսի հարավային եզրերի միջև: Հիմնականում սա ընդգրկում է պատմական Մեծ Հայքի երեք նահանգների գրադեցրած շրջանը՝ Տարոն-Տուրուբերան, Ծոփք և Աղձնիք: Այս երկրամասը որոշ ուղղություններում ծավալվում է հյուսիսում դեպի Բարձր Հայքի մի մասը, մասնավորապես ներկայիս Երզնկայի դաշտը: Մի տարածք, որին հայագիտության դասականները, այդ թվում՝ Գ.Սարգսյանը, ժամանակին տվել էին «Նախնական Հայաստան» անվանումը:

Անգեն աչքով էլ կարելի է նկատել, ձեռքի տակ ունենալով Առաջավոր Ասիայի ֆիզիկական քարտեզը, այս տարածաշրջանի առանձնահատուկ դիրքը մի կողմից Հայկական լեռնաշխարհի մյուս շրջանների, մյուս կողմից սիրիա-միջագետքյան աշխարհի և Փոքր Ասիայի միջև: Կարելի է վստահաբար ասել, որ այստեղ «կոնտակտային գոտի» տերմինի կիրառությունը մասամբ է միայն արդարացված, քանի որ պատմական վաղ փուլերում, երբ «պետական սահմաններ» որպես այդպիսին գոյություն չունեին, փոքրասիական քաղաքակրթական տարածաշրջանի արևելքը և Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքը, համենայնդեպս դրա մի

¹ Սարգսյան 1988:

զգալի մասը, պետք է կազմեին մշակութային առումով մեկ քաղաքակրթական դաշտ:

Հայոց լեզվի պատմությանը և վաղ կրոնական հավատալիքներին նվիրված ուսումնասիրություններում կարևոր տեղ է զբաղեցնում փոքրասիական լեզվական շերտի խնդիրը (Ն.Մարտիրոսյան, Գր.Ղափանցյան, հետագայում նաև Գ.Զահուկյան, Զ.Գրեպպին և այլք)¹: Հայոց լեզվի և փոքրասիական լեզուների միջև փոխառնչությունների խնդրին անդրադարձած հայ և օտար մասնագետները համակարծիք են հայերենում դրա հետևանքով մուտք գործած բավական ստվար բառաֆոնդի առկայության հարցում: Մասնագիտական կարծիքների միջև տարբերությունը միայն այդպիսի բառերի քանակի, փոխառության ժամանակի և եղանակի գնահատման մեջ է: Այդ փոխառությունները միանշանակ վկայում են հնագույն և տևական փոխհարաբերությունների առկայության օգտին:

Փոխառությունների ի հայտ գալը ենթադրում է որոշակի պատմական միջավայր, որտեղ հնարավոր են տևական փոխշփումներ, որոնք որոշակիորեն ուղեկցվում են համակեցության ամենատարբեր մակարդակներով: Որպես այդպիսի միջավայր հայ-փոքրասիական լեզվական, նաև կրոնա-պաշտամունքային փոխառնչություններով զբաղվող մասնագետներն իրենց ուշադրության կենտրոնում ունեն հայերենի կրողների նախնական բնակության վայրի գործոնը: Դրանով էլ պայմանավորված են նրանց եզրակացությունները և ենթադրությունները:

Գ.Զահուկյանն առանձնացնում էր երկու տիպի փոխառություններ՝ ա. անմիջական և բ. միջնորդավորված: Առաջին կարգի ազդեցության աղբյուրը, ըստ նրա, խեթական տերության շրջանում և դրա անկումից հետո եղած շփումներն են, իսկ երկրորդը խեթա-լուվիական լեզուներից խուրրի-ուրարտական, սեմական և այլ լեզուներ կատարված փոխառությունների, այնուհետև վերջիններից հայերեն կատարված փոխառություններն են:

Անկախ այն հանգամանքից, թե երբ և ինչպես կարող էին տեղ գտնել վերոհիշյալ փոխառնչությունները, պարզ է միայն, որ նշված տարածաշրջանում կամ դրա մի ինչ-որ հատվածում պետք է ապրեր հայախոս բնակչություն, որն էլ փոխառեր օտար բառերը: Կամ հնարավոր է մեկ այլ տարբերակ, այն է՝ հետագայի Ծոփքի տարածքում կարող էր ապրել, ի

¹ Капанцян 1948; Մարտիրոսյան 1961; Զահուկյան 1970: 123հաջ.; 1987: 311հաջ.; Greppin 1978; 1982; Պետրոսյան 1997; 2006: Համեմատաբար վերջերս հայ-փոքրասիական լեզվական փոխառնչությունների խնդիրը համակողմանիորեն քննարկվեց Հ.Հմայակյանի «ատենախոսության մեջ (Գր.Ղափանցյանը և խեթագիտությունը, Երևան, 2014թ.):

թիվս այլ էթնիկ խմբերի, խեթա-լուվիական լեզուներով խոսող բնակչություն, որը հայկական պետականության գոյության շրջանում ժամանակի ընթացքում պիտի ծուլվեր հայկական էթնոսի մեջ՝ նրան փոխանցելով իր լեզվի իրողությունները: Այս առումով առանձնահատուկ կարևորություն են ներկայացնում այն խեթական տեքստերը, որտեղ հիշատակվում են վերինեփրատյան կոնտակտային գոտում և դրա հարևանությամբ օտարալեզու և հատկապես խեթա-լուվիական ծագում ունեցող անձնանունների կրողները, պատմական այն փուլում, երբ վերոհիշյալ տարածքը դեռևս նոր էր նվաճվել, և ինտեգրացիոն գործընթացներն ըստ էության իրենց նախնական փուլում էին գտնվում¹:

Հարկ է նշել, որ այս երկու տարբերակները միմյանց չեն հակասում և կարող էին գործել զուգահեռաբար:

Նախքան անցնելը եփրատյան գոտում արձանագրված ինտեգրացիոն գործընթացներին, ներկայացնեմ այդ գոտու աշխարհագրական-ռելիեֆային և կլիմայական առանձնահատկությունները, ինչպես նաև տնտեսական ներուժը:

Կոնտակտային գոտու նկարագիրը

Եփրատյան կոնտակտային գոտու արևմտյան հատվածը, որն այս ուսումնասիրության առարկան է, ընկած է Եփրատի արևմտյան և արևելյան առափնյա շրջաններում: Այն ձևաբանորեն ամենևին միատարր չէ:

Գետից արևմուտք տարածվում է Եփրատի արևմտյան վտակ Թոխմասուի ալլուվիալ հարթավայրը, որը բաղկացած է մի շարք խոր գետահովիտներից և շրջափակվում է Տավրոսի լեռնաշղթայով հարավից, արևմուտքից և արևելքից: Մալաթիայի հարթավայրը գտնվում է կենտրոնական Փոքր Ասիայից և Կիլիկիայից դեպի արևելք և այստեղից Միջագետք տանող կարևորագույն ճանապարհների խաչմերուկում: Շնորհիվ բավարար ջրային ռեսուրսների և բերրի հողի՝ հարթավայրը երկրագործական ներուժի առումով իրավամբ համարվում է ներկայիս Թուրքիայի Հանրապետության առավել բարեբեր շրջաններից մեկը:

Մալաթիայի հարթավայրից դեպի Եփրատի արևելակողմը ճանապարհն անցնում է ներկայիս Քալե քաղաքով, որի մոտ է գտնվում գետանցումը: Եփրատի այս գետանցումն օգտագործվում էր նաև հնագույն

¹ Այս առնչությամբ կարևոր է նշել մ.թ.ա. XVդ. երկրորդ կեսով թվագրվող երկու տեքստեր, որտեղ հիշատակվում են հստակ խեթա-լուվիական ստուգաբանություն ունեցող մի շարք անձինք՝ Kalmahaziti, Šantaš, Šantazitiš, Taraškuil, Tarhundaziti, Urawalkuiš, Walwazitiš (հանգամանալի քննարկումը տե՛ս Kosyan 2009):

ժամանակներում: Այստեղ՝ բուն Իսուվայի տարածքում են գտնվում Խարբերդի և Ալթընովայի հարթավայրերը (վերջինս ներկայումս գտնվում է արհեստական ջրամբարի հատակում): Այս երկուսը նույնպես աչքի են ընկնում բերրի հողերով¹:

Երկրագործությունը, սակայն, Ծոփքի բնակչության գոյության միակ աղբյուրը չէր: Այս տարածքում էին գտնվում օգտակար հանածոների խոշոր հանքավայրեր²: Հարուստ պղնձահանքեր³, երկաթահանքեր⁴ և անագի, ոսկու ու արծաթի հանքավայրեր⁵ կային կոնտակտային գոտու ողջ տարածքում:

Չնայած կոնտակտային գոտին ընկնում է ցամաքային կլիմայական գոտում, կիսաչորային կլիմայով, սակայն տարեկան տեղումների քանակը բավական բարձր է՝ 500-600 մմ, ընդ որում Արածանիից հյուսիս այն հասնում է մինչև 1000 մմ-ի, իսկ Մալաթիայում նվազում է (400 մմ)⁶:

Ինչ վերաբերում է գոտու հյուսիսային հատվածին, այն է՝ Երզնկայի դաշտին, ապա այն տնտեսական ներուժի տեսանկյունից էականորեն չի տարբերվում Մալաթիայի հարթավայրից և Խարբերդի դաշտից: Ձմռան ամիսներին այստեղ շատ ցուրտ չէ, իսկ ամառը տաք է: Լեռների ստորոտներում, ըստ Ջ.Բրանտի հուշագրությունների, ընդարձակ այգիներ կան, որտեղ աճում են բազմատեսակ մրգեր⁷: Հացահատիկի բերքատվությունը բարձր է և հասնում է մինչև 1:12-ի:

Երզնկայի դաշտի նշանակությունը պայմանավորված էր առաջին հերթին ոչ այնքան նրա տնտեսական ներուժով, որքան աշխարհա-

¹ Խարբերդի դաշտի երկրագործական ներուժն արձանագրել էր դեռ XIX դարի առաջին կեսին էրզրումում անգլիական հյուպատոս Ջ.Բրանտը՝ Արևմտյան Հայաստանի մի շարք շրջաններ կատարած իր ուղևորության մասին հաշվետվության մեջ: Ըստ նրա գրառումների՝ այստեղ հացահատիկի բերքատվությունն արտակարգ բարձր է՝ 1:16 (Brant 1836: 207):

² Իսուվայում և հարևան շրջաններում մետաղների հանքավայրերի քարտեզը տե՛ս Bobokhyan 2008.II, Karte 4.

³ Էրզանի մադենի պղնձահանքերն Առաջավոր Ասիայի ամենահարուստ հանքավայրերից են՝ Կիպրոսի և Սինայի թերակղզու հետ միասին:

⁴ Խոսքը Եփրատի աջակողմյան ափից ոչ շատ հեռու ընկած ներկայիս Դիվրիդլիի և Հասանչելեբիի հանքերի մասին է, որոնք առ այսօր չեն կորցրել իրենց նշանակությունը:

⁵ Անագի հանքավայրերը գտնվում են Մալաթիայի հարթավայրում, Քերանում, Բաշքիլում, Խարբերդում և այլուր (Şerifoğlu 2007: 103):

⁶ Şerifoğlu 2007: 103.

⁷ Brant 1835: 202.

գրական դիրքով: Այն էրգրումի դաշտի միջնորդավորմամբ, Եփրատի ակունքների և վերին հոսանքի երկայնքով Հարավային Կովկասը կապում էր Ծովքի, իսկ այնտեղից՝ Միջագետքի և Սիրիայի հետ: Այն կարելի է վստահաբար համարել կոնտակտային գոտու հյուսիսային դարպասներ, որը կովկասյան տարածաշրջանից տարբեր ժամանակներում եկող միգրացիոն ալիքների հիմնական ուղիներից մեկն էր:

Եփրատյան կոնտակտային գոտին ընկած է առնվազն երեք տարբեր աշխարհագրական, ռելիեֆային և կլիմայական գոտիների սահմանաբաժանի երկայնքով, ինչն անմիջականորեն ազդում է այստեղի բնակչության խմբերի փոխառնչությունների վրա՝ դրանք վերածելով մշտապես առկա գործոնների:

Եփրատյան կոնտակտային գոտին ուսումնասիրվող ժամանակահատվածի ընթացքում տարբեր դերակատարումներ է ունեցել առաջավորասիական քաղաքակրթական աշխարհում՝ մարգինալությունից մինչև ակտիվ քաղաքական և տնտեսական:

Ինտեգրացիոն գործընթացները

Ստորև կներկայացնենք այս տարածաշրջանում մ.թ.ա. II հազ. – I հազ. առաջին կեսի ընթացքում արձանագրված քաղաքական գործընթացները՝ մեկ անգամ ևս վերաքննելու հայոց լեզվում առկա զգալի քանակությամբ փոքրասիական ծագման լեզվական իրողությունների պատմական համատեքստը:

Երբ փորձում ենք ի մի բերել քննարկվող տարածաշրջանում գրավոր և հնագիտական տվյալների տեղեկություններով բացահայտվող քաղաքական իրադարձություններն իրենց զարգացման մեջ, ապա ակնհայտորեն նշմարվում են երկու կարևոր առանձնահատկություններ:

Առաջինն այս տարածքի բազմաէթնիկ և բազմամշակույթ բնույթն է, որն առկա էր պատմական ողջ անցյալի ընթացքում: Մասնավորապես մ.թ.ա. II-I հազ., դատելով խեթական և ասորեստանյան աղբյուրներում պահպանված հատուկ անուններից, այստեղ հնարավոր է ենթադրել մի քանի լեզվակից կամ ոչ լեզվակից էթնիկ հանրությունների գոյություն¹: Եվ դա բնական է, եթե հաշվի առնենք մ.թ.ա. III-I հազ. ընթացքում դեպի այս տարածաշրջան ուղղված տարբեր տեղաշարժային ալիքները՝ Կուր-

¹ Այս հարցում առաջիններից էր Գ.Մելիքիշվիլին, ով, մ.թ.ա. II-I հազ. Սեպագրական և անտիկ աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների հիման վրա ենթադրում էր վերինեփրատյան գոտում մի շարք էթնիկ խմբերի առկայություն, այդ թվում՝ հայկական, «նախախեթական» (կասկեր), խուրիական, նաև հյուսիսկովկասյան և վրացական (Меликишвили 1962: 61сл.):

Արաքս, կուրգանային մշակույթի կրողներ, իսկ մ.թ.ա. II-I հազ. Սահմանագծին և դրանից հետո մուշկեր, կասկեր, հնարավոր են նաև կիմմերներ կամ այլ ցեղեր: Ընդ որում, բացի վերոհիշյալ էթնիկ խմբերից, հնարավոր էր նաև այլոց մուտքը Ծոփք: Հենվելով եփրատյան գոտու նյութական մշակույթի իրողությունների վրա՝ վերոհիշյալ տեղաշարժերի կրողների առնվազն մի մասը պետք է նստադրվեր այստեղ: Այս առումով առավել բնութագրականը մ.թ.ա.1400թ. մոտերքում կազմված խեթական մի տեքստ է, որտեղ պահպանված ցեղապետերի անունները թույլ են տալիս ենթադրել առնվազն 4-5 տարբեր լեզուների կրողների առկայություն (խեթա-լուվիական, հնդ-իրանական, խուրրիական, «կապարովկիական», կասկական): Սրանցից բացի առկա են նաև դեռևս հստակորեն չստուգաբանվող զգալի թվով անձնանուններ¹:

Երկրորդը քաղաքական կազմակերպման բավական ցածր մակարդակն է, ինչը որոշակիորեն տարօրինակ է, եթե հաշվի առնենք շրջակա միջավայրի հարմար աշխարհագրական դիրքը և տնտեսական ենթակառուցվածքների ստեղծման համար առկա նպաստավոր պայմանները: Չնայած եփրատյան գոտին սերտ շփումներ ուներ նախ միջագետքյան քաղաքակրթական կենտրոնների հետ առնվազն խալկոլիթյան փուլից, իսկ այնուհետև այն ներառվեց սկզբում Կուր-Արաքսյան մշակութային դաշտի մեջ, այնուհետև խեթական տերության քաղաքական և հոգևոր-մշակութային ոլորտը, սակայն մինչև մ.թ.ա. XIII դարը այստեղ չձևավորվեց միասնական պետականություն: Ընդհուպ մինչև այդ պահը այստեղ գոյություն ունեին բազմաթիվ փոքր ցեղապետություններ, որոնք պատմագիտության մեջ սովորաբար ընդունված է անվանել նոմային կամ պոլիսային կառույցներ:

Այժմ ընդհանուր գծերով ներկայացնենք քննարկվող տարածաշրջանի և փոքրասիական՝ խեթա-լուվիական աշխարհի միջև ինտեգրացիոն գործընթացների ընթացքը:

Խարբերդ-Մալաթիայի և դրանց հարող շրջանները հայտնվեցին խեթական տերության տեսադաշտում մ.թ.ա. XV դարի երկրորդ կեսին՝ նվաճվելով Թուդխալիյաս II-ի կողմից²: Նախքան այդ պահը Իսուվան

¹ Այդ անունների ցանկը և քննությունը տե՛ս Kosyan 2009:

² Իսուվայի նվաճման մասին տեղեկություններ են պահպանվել Թուդխալիյաս II-ի և նրա հաջորդ Առնուվանդաս I-ի տարեգրություններում (տե՛ս KUB XXIII 11/12, Դիմ. կողմ 27'-34', տեքստի հրատ.՝ տե՛ս Carruba 1977: 158-162; KUB XXIII 14 Դիմ. կողմ 1-8, հրատ.՝ Carruba 1977: 172). Իսուվայի նվաճման շրջանում խեթա-միտտանական փոխհարաբերությունների որոշ մանրամասներ արձանագրված են խեթական արքա Սուպալիլուիումաս I-ի և Միտտա-

գտնվում էր իր հարավային հարևան Միտտանիի ազդեցության ներքո: Հնարավոր է, որ այստեղ գոյություն ունենային մի քանի ցեղային դաշնություններ, որոնցից մեկը հենց Իսուվան էր (մյուսները՝ Պախխուվա, Ծուխմա, Մալդիա և Խուրրի): Սրանք իրենց հերթին բաղկացած էին ավելի մանր միավորներից, որոնք կառավարվում էին ցեղապետերի/տոհմապետերի կողմից, որոնց աղբյուրներն անվանում են «ավագներ»: Այդպիսի պետականությունների թիվը, միայն ըստ խեթական տեքստերի, հասնում է երկու տասնյակի՝ Խինձուտա, Ալաթարմե, Սուլլամա, Վատարուանա, Պալիսնա, Տախխիսա, Պախխուվա, Կումմախա, Տիմմիյա, Մալդիյա և այլն¹: Ի թիվս վերոհիշյալ երկրների՝ միևնույն համատեքստում հիշատակվում է առայժմ հստակ չբնորոշված Խուրրի երկիրը (սա Միտտանին չէ):

Խեթական տերության մեջ սրանց ինտեգրման առաջին քայլերը հանգում էին կախյալ պայմանագրերի կնքմանը, որոնք, սակայն, ցանկալի արդյունք չտվեցին, քանի որ արդեն հաջորդ սերնդի ընթացքում եփրատյան գոտու երկրները դուրս եկան տերության ենթակայության տակից և նույնիսկ տարածքային զավթումներ իրականացրին գետի արևմտակողմում²:

Իսուվայի և նրա հարևանների անջատողական միտումները շարունակվեցին ընդհուպ մինչև հաջորդ դարի կեսերը և ավարտվեցին խեթական տերության կողմից նրանց վերջնական հպատակեցմամբ, որից հետո սկսվում է նրանց ինտեգրման իրական գործընթացը: Իսուվան և նրա հարևանները որևէ կերպ չեն հիշատակվում Մուրսիլիս II-ի տարեգրություններում՝ որպես Խաթթիի դեմ ապստամբած երկրներ, ինչը վկայում է նրանց նկատմամբ գերիշխանության կայունության մասին: Իսկ արդեն հաջորդ՝ մ.թ.ա. XIII դարի կեսերից տեսնում ենք միանգամայն նոր իրավիճակ:

նիի արքա Շատտիվազայի միջև կնքված պայմանագրում (= CTH 51 (հրատ.՝ Weidner 1923: 2ff.; Beckman 1996, 6A [թարգմ.])).

¹ Սրա հիմնական մասը հայտնի էր դեռևս մ.թ.ա. XV դարի վերջերին կազմված մի պայմանագրից՝ կնքված խեթական արքա Առնուվանդաս I-ի կողմից վերինեփրատյան երկրների հետ (հրատ.՝ Sayce 1930: 5ff. (թարգմ.); Gurney 1948: 32ff. (թարգմ.); Hoffner 1976: 60ff. (տեքստի 1684/ս կցաբեկորը); Խաչատրյան 1998: 87-93 (հատվածական թարգմ.); Kosyan 2006: 72ff. (գիտական տառադարձում, թարգմ. և պատմագիտական մեկնաբանություններ):

² Խեթական տերության և Իսուվայի փոխհարաբերությունների վերաբերյալ տե՛ս Klengel 1968; 1976; Güterbock 1973; Քոսյան 2002:

խեթական տիրապետության պայմաններում ընթացող ինտեգրացիոն գործընթացների արդյունքում մ.թ.ա. XIII դարի կեսերին սրանց մի մասի միավորմամբ՝ կազմավորվում է Իսուվայի քույր-թագավորությունը: Թե որոշակի երբ և ինչպիսի պայմաններում ստեղծվեց Իսուվայի թագավորությունը, կարելի է միայն ենթադրել որոշ անուղղակի տեղեկությունների և փաստարկների հիման վրա: Ըստ երևույթին, մ.թ.ա. XIV դարում և XIII դարի առաջին կեսի ընթացքում Իսուվայի և հարևան շրջանների տոհմային ազնվականության շատ ներկայացուցիչներ ներառվեցին խեթական ռազմավարչական ապարատ, նախ՝ որպես օգնական զորաջոկատների հրամանատարներ, այնուհետև սկսեցին զբաղեցնել տարբեր պաշտոններ տերության ներքին կյանքի այլ ոլորտներում:

Այս առնչությամբ հիշատակելի է կումմախացի գինվորների ծառայությունը խեթական մայրաքաղաքում գտնվող արքայական պալատում որպես պահակազորի մաս²: Այնուհետև իսուվական ազնվական Լուպակկիի հիշատակությունը որպես խեթական արքունիքի բարձրաստիճան պաշտոնյա («գլխավոր կառավար»)՝ Ի դեպ, այս Լուպակկիի կնիքի դաջվածքը հայտնաբերվել է Իսուվայի հնավայրերից մեկի պեղումների ժամանակ Քորուջուֆեփեից³: Հայտնի է նաև նրան ուղղված Իսուվայի արքա Էխլի-Շարրումայի նամակը, որտեղ վերջինս Լուպակկիին դիմում է որպես «իմ սիրելի հայր»⁴: Չնայած մասնագետների շրջանում կան որոշ կասկածներ նման դիմելաձևի հարցում, սակայն Լուպակկիի կնիքի առկայությունը Իսուվայում կարող է վկայել հոգուտ այն ենթադրության, որ այս անձնավորությունն իրոք կարող էր Իսուվայի արքայի հայրը լինել:

Լուպակկի անունը կրում է նաև մ.թ.ա. XIV դարի երկրորդ կեսի խեթական արքա Սուպաիլուլիումաս I-ի զորավարներից մեկը նրա սիրիական և եգիպտական արշավանքների ժամանակ⁵: Այս անվան հնա-

¹ Առայժմ որևէ կռվան չկա՝ պարզելու համար Իսուվայի քույր-թագավորության ընդգրկած տարածքը: Կարելի է միայն ենթադրել, որ այն պետք է համեմատաբար խոշոր լիներ՝ պայմանավորված խեթերի համար դրա կարևորագույն ռազմավարական նշանակությունը Ասորեստանի անմիջական հարևանությամբ:

² IBoT I 36 < Կ III 36 (տեքստի հրատարակությունը տե՛ս Güterbock and Van den Hout 1991).

³ Չնայած այս տերմինի հստակ թարգմանությանը՝ պարզ չէ՝ արդյոք այս Լուպակկին ղեկավարո՞ւմ էր խեթական բանակի մարտակառքերի ջոկատները:

⁴ KRC68-285 (հրատ. Güterbock 1973: 142 n.6):

⁵ KBo XVIII 4 (հրատ. Klengel 1976: 86; Hagenbuchner 1989.II: N.132):

⁶ KBo V 6 II 11, III 2.

րավոր հնդ-իրանական ծագման և իսուվական պատկանելության մասին կան բավական հիմնավորումներ¹:

Ինչ վերաբերում է Իսուվայի արքայատոհմին, ապա ներկայումս մասնագետները համակարծիք են այն հարցում, որ Իսուվայի առաջին արքա Արի-Շարրումայի կինը խեթական արքայադուստր Կիլուշխեպան էր՝ Խաթթուսիլի III-ի կնոջ՝ Պուդուխեպայի քույրը կամ դուստրը²: Այս առնչությամբ հիշատակելի է Պուդուխեպայի աղոթքներից մեկը, որտեղ թագուհին իր մտահոգությունն է հայտնում Իսուվայի մանկահասակ արքայազնի՝ հիվանդության կապակցությամբ՝ աստվածներին խոստանալով երկրպագություն, եթե երեխան ապաքինվի³:

Վերոհիշյալը թույլ է տալիս առաջարկել հետևյալ վարկածը: Խեթական ծառայության մեջ գտնվող իսուվական տոհմային ավագանու ներկայացուցիչներից մեկի որդին խեթական արքա Խաթթուսիլի III-ի կողմից նշանակվել էր նորաստեղծ Իսուվայի արքա, որին կնության էր տրվել խեթական արքայադուստրը: Ի դեպ, քույր-թագավորությունների ստեղծման պրակտիկան լավ հայտնի է Խեթական տերության պատմության վերջին շուրջ հարյուր տարիների ընթացքում (Կարգամիս, Սեխագետի երկիր, Տումմաննա և այլն):

Իսուվան կանոնավոր սկսում է հիշատակվել տեքստերում Խաթթուսիլի III-ի և Թուդխալիյաս IV-ի օրոք՝ որպես Խաթթիի քաղաքական ազդեցության ոլորտի կարևոր պետություն. Խաթթիի և Իսուվայի արքայատոհմերի միջև սերտ ազգակցական կապեր էին հաստատվել⁴: Իսուվան, դատելով խեթական տեքստերից, մ.թ.ա. XIII դարի երկրորդ կեսին կարևոր առանցքային տեղ ուներ Խեթական տերության քաղաքական

¹ Տե՛ս Քոսյան 2006; Kosyan 2009: Լուպակկի անվան հնարավոր հնդ-իրանական ծագմանն անդրադարձել էր դեռևս 1930-ական թվականներին Ն.Միրոնովը (Mironov 1933: 205f.): Առաջավոր Ասիայի տարբեր տարածաշրջանների գրավոր աղբյուրներում հիշատակվող արիական լեզվական իրողությունների շարքում նա ընդգրկել էր նաև վերոհիշյալ անձնանունը՝ համեմատելով այն հին հնդկ. *loṣāka* «չախկալի տարատեսակ», *loṣāśa* «չախկալ, աղվես» բառերի հետ: Այնուամենայնիվ, հեղինակն այնքան էլ վստահ չէր այս համադրության վրա՝ նշելով, որ Լուպակկի անվան հիմքում կարող էին ընկած լինել ասիանիկ (ընդգծումը մերն է - Ա.Բ.) **luba*, *lub(a)-ija*, կարիերեն *labios* բառերը:

² Այդ խնդրի վերաբերյալ տե՛ս Roos de 1987; 2005:

³ Այդ տեքստի համապատասխան հատվածի մեկնաբանությունը տե՛ս Güterbock 1973: 139f.:

⁴ Ի՞նչ՝ Güterbock 1973: 135ff.; Roos de 1987: 74ff.; նաև՝ Քոսյան 1997: 178, 179:

կյանքում: Այն փաստացի ապահովում էր տերության՝ Ասորեստանի և Հայասայի սահմանամերձ շրջանների անվտանգությունը: Իսուվայի արքաները հիշատակվում են որպես վկաներ խեթական մեծ արքաների և այլ պետությունների արքաների միջև պայմանագրերի կնքման արարողության ժամանակ: Հիշատակելի է Արիշարրումայի ներկայությունը Խաթթուաիլիս III-ի և Թարխունտասսայի արքա Ումի-Թեշուբի միջև կնքված պայմանագրում՝ որպես վկաներից մեկը¹, ինչպես նաև արքայազն Էիլիշարրումայի նման դերը Թուդիսաիլյաս IV-ի և Թարխունտասսայի արքա Կուրունտայի պայմանագրում²: Իսուվայի արքան խեթական բանակի արշավանքների ժամանակ պետք է մասնակցեր ռազմական գործողություններին³:

Առանձնահատուկ դեր ունեին Իսուվայի արքաները նաև խեթական տերության կրոնա-պաշտամունքային կյանքում: Շատ են հատկապես այն տեքստերը, որտեղ հիշատակվում են Իսուվայի արքաների կողմից Խաթթիի տարբեր կրոնական կենտրոններում իրականացվող պաշտամունքային արարողությունները⁴: Հատկանշական է, որ տեքստերից մեկում միևնույն ենթատեքստում, հիշատակվում են Իսուվայի արքայի՝ պաշտամունքային գործերով ուղևորությունը Կիցցուվատնա (Կիլիկիա) և խեթական թագուհու ուղևորությունը Սամուխա և Անասիպա քաղաքներ (միևնույն նպատակով):

Եվ, իհարկե, առանձնակի կարևորություն է ներկայացնում Կումմախա քաղաքում գտնվող տաճարի քրմերին խեթական արքայի կողմից հանձնարարված գուշակային պրոցեսի մասին պատմող տեքստը⁵. ըստ տեքստի՝ գուշակությունը տևել է երկար տարիներ:

Խեթական տերության տրոհումից հետո վերինեփրատյան գոտում տիրող էթնոքաղաքական իրավիճակի մասին գրավոր աղբյուրներում առկա տեղեկությունների ծավալը նշանակալիորեն զիջում է նախորդ դարաշրջանին: Այստեղ նոր բնակչության մուտքն արձանագրող ասորեստանյան տեքստերը⁶ հնարավորություն չեն ընձեռում թեկուզ մակերեսորեն գնահատելու այս տարածաշրջանում լեզվական իրողությունների

¹ KBo IV 10 C4 29 (տեքստի հրատարակությունը՝ Hout van den 1995).

² Bo 86/299 C4 IV 34 (տեքստի հրատարակությունը՝ Otten 1988: 26).

³ IBoT I 32, 29.

⁴ IBoT II 131; KBo XXIV 132; KUB XLIV 4; KUB LVI 28 և այլն: Իսուվայի արքաների կողմից իրականացվող կրոնական ծիսակատարությունների մասին տե՛ս Քոսյան 2002:

⁵ IBoT I 33 (տեքստի հրատարակությունը՝ Laroche 1958: 152ff.).

⁶ Այդ մասին տե՛ս հանգամանորեն մասնավորապես Քոսյան 1999: 157-167:

պատկերը: Այնուամենայնիվ, հետխեթական փուլում Եփրատի արևմտակողմում խեթական քաղաքական ավանդույթների շարունակությունը, ի դեմս Մելիդի թագավորության, թույլ է տալիս ենթադրել, որ նախկին շփումները պետք է շարունակվեն¹: Չնայած խեթական դարաշրջանի Իսուվայի թագավորության մի շարք քաղաքային կենտրոններ, դատելով այստեղ իրականացված հնագիտական ուսումնասիրությունների տվյալներից (Նորշունթեփե, Քորուջուփեփե, Դեղիրմենթեփե և այլն), տերության անկման շրջանում, ամենայն հավանականությամբ, լքվել էին², սակայն որոշակի շարունակականություն ենթադրվում է:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Խաչատրյան Վ.Ն. 1998, Հայաստանը մ.թ.ա.XV-VII դարերում, Երևան:
Մարտիրոսյան Ն. 1961, Պրպտումներ փոքրասիական անուններու մասին, ՊԲՀ 3, 82-107:
Պետրոսյան Ա.Ե. 1997, Արամի առասպելը հնդեվրոպական առասպելաբանության համատեքստում և հայոց ազգածագման խնդիրը, Երևան:
Պետրոսյան Ա.Ե. 2006, Արամագդ, Երևան:
Ջահուկյան Գ.Բ. 1970, Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները, Երևան:
Ջահուկյան Գ.Բ. 1987, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան.
Սարգսյան Գ.Խ, 1988, Ուրարտական տերությունը և հայերը. – Բ.Ն.Առաքելյան, Գ.Բ.Ջահուկյան, Գ.Խ.Սարգսյան, Ուրարտու-Հայաստան, Երևան, 47-126:
Քոսյան Ա.Վ. 1997, Իսուվան (Ծոփքը) մ.թ.ա.XIII-XII դարերում, ՊԲՀ 1, 177-194:
Քոսյան Ա.Վ. 1998, Իսուվան և Գորդիոնը (Համեմատական վերլուծություն), ՊԲՀ 3, 177-194:
Քոսյան Ա.Վ. 2002, Իսուվայի կրոնական կենտրոնները խեթական դարաշրջանում, ՄՄԱԵԺ XXI, 315-331:
Քոսյան Ա.Վ. 2006, Արիացիները Պախիսուվայում, ՄՄԱԵԺ XXV, 247-258:
Капанцян Гр. 1948, Хайаса-колыбель армян, Ереван.

¹ Նշենք այս առումով, որ հայ-փոքրասիական լեզվական շփումների և մասնավորապես հայերենի փոքրասիական շերտի գնահատման հարցում կարծիք կա, որ դրանց մեծ մասը կատարվել է լուվիերենից (Greppin 1978):

² Stéu Sevin 1991; Քոսյան 1997: 187-189; 1998 և այլն:

- Меликишвили Г.А. 1962, К изучению древней восточномалоазийской этнонимии, ВДИ 1, 46-65.
- Beckman G. 1996, Hittite Diplomatic Texts, Atlanta.
- Bobokhyan A. 2008, Kommunikation und Austausch im Hochland zwischen Kaukasus und Taurus, ca. 2500-1500 v.Chr., Bd.2, Oxford (BAR International series 1853).
- Brant J. 1836, Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835, Journal of the Royal Geographical Society of London 6, 187-223.
- Carruba O. 1977, Beiträge zur mittelhethitische Geschichte.I-II, SMEA 18, 137-195.
- Greppin J. 1978, Luwian Elements in Armenian, Древний Восток III, Ереван, 115-126.
- Greppin J. 1982, The Anatolian Substrata in Armenian – An Interim Report, AAL 3, 65-72.
- Gurney O.R. 1948, Mita of Pahhuwa, Liverpool Annals of Archaeology and Anthropology 28, 32-48.
- Güterbock H.G.1973, Hittite Hieroglyphic Seal Impressions from Korucutepe, JNES 32, 35-147.
- Güterbock H.G. and Th.P.J. van den Hout 1991, The Hittite Instruction for the Royal Bodyguard, Chicago, 1991(= Assyriological Studies 24).
- Hoffner H.A. 1976, A Join to the Hittite Mita-text, Journal of Cuneiform Studies 28, 60-62.
- Hout Th. van den 1995, Der Ulmitešub-Vertrag, Wiesbaden (=StBoT 38).
- Kosyan A.V. 2009, On the Ethnic Background of Isuwa (a preliminary study), AJNES IV/2, 85- 97.
- Laroche E. 1958, Lécanomancie hittite, Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale 52, 150-162.
- Mironov N.D. 1932-1933, Aryan vestiges in the Near East of the second millenary B.C., Acta Orientalia 11, 140-217.
- Otten H. 1988, Die Bronzetafel aus Boğazköy. Ein Staatsvertrag Tuthališa IV, Wiesbaden.
- Roos J. de 1987, Who was Kilushepa?, Jaarbericht van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux“ 29, 74-83.
- Roos J. de 2005, DUMU.MUNUS GAL Reconsidered, Anatolica XXXI, 211-215.
- Şerifoğlu T. E. 2007, The Malatya-Elâziğ Region during the Middle Bronze Age: A Re-Evaluation of the Archaeological Evidence, Anatolian Studies 57, 101-114.
- Weidner E. 1923, Politische Dokumente aus Kleinasien, Leipzig.

INTEGRATIONAL PROCESSES IN THE EUPHRATIAN CONTACTING ZONE IN THE II-I MILLENNIUMS B.C.

Kosyan Aram

(Institute of Oriental Studies, NAS RA)

The article discusses the historical and geopolitical role of one of the most important regions of the Armenian Highland – the Euphratian contacting zone, situated on the close neighborhood of two main areas of the ancient Near-Eastern civilization – Mesopotamia and Asia Minor. The study focuses on the western segment of this contacting zone which during the III-I millenniums B.C. had gone through significant transformations – from small tribal units to centralized statehood.

The study of the above-mentioned processes could be useful for the understanding of several key problems of the ancient and medieval Armenian statehood, a significant portion of Hittite-Luwian lexics in Classical Armenian and western cultural realities in Armenian pre-Christian and later religion.